

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVIII-ik évf.

Julius, Augustus. 1883.

4-ik füzet.

A VALLÁSI RATIONALISMUS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN.

Irta: Gróf Goblet d' Alviella (Revue des deux mondes).

Második közlemény.

III.

Parker meghalt 1859-ben május 10-én Olaszországban, a különválásnak, melyet a rabszolgaság ellen intézett támadásával meg lehet, hogy elősegített, az előestéjén. Azt mondják, hogy utolsó perczében ezt mondotta volna: „két Parker van, az egyik kimulik Olaszországban, a másik mély gyökeret vert Amerikában, élni fog oda túl, elvégzi a maga munkáját.“ A haldokló jóslata beteljesült, de meglehet, más értelemben, mint a melyet ő annak tulajdonított. Parker inkább él, mint valaha az Egyesült Államokban, azon főlény által, melyet meggyőződéséhez való hajthatatlan ragaszkodásával, az igaz és helyes iránt való szeretetével és azon tántorithatatlan hitével szerzett, hogy a hit és tudomány összeegyeztethetők. De a mi kedvencz tanát illeti, a nélkül, hogy megengednök, a mit legutóbbi életirói, hogy ma éppen oly hévvel védelmezné a tapasztalati módszer elsőbbségét, el kell ismernünk, hogy az intuitio bölcselme nem felelt meg prófétája utolsó ohajtásának.

A rabszolgaság eltörlése a transcendentalismus nagy győzedelme, de egyszersmind hanyatlásának kezdete is volt. Népszerűségét nagyobbára annak a lágymelegségnek lehet tulajdonítani, a melyet csaknem mindenik megtelepedett egyház tanusított a rabszolgaság veszélyének ostromlásában. Midőn ez a gyűlöletes intézmény a polgári háboru lángjai közt megsemmisült, a transcendentalismus a maga hivei egy részénél elvesztette kiváló befolyását. Másrészről az individualismus, mely végeczélja volt, mindig nagy akadályul szolgált, valamint a terjesztése érdekében tett kísérleteknél, ugy abban is, hogy erőit csoportosítsa. — Sajátlag az volt a czélja, — a mint Johnson Sámuel mondja — hogy minden egyes embert oda vezéreljen, hogy egymagára egy egyház legyen; ez az egyház terén bárminő állandó szervezkedésnek elvileg való elvetése volt. Azonban vallóinak nagy

része soha sem szakított az unitarizmussal, a melyet tanaik bölcsője gyanánt tekintettek, és azok közül a független gyülekezetek közül, melyeket némelyek Parker utánzására alapítottak, keveset találunk olyant, melynek élete tartós lett volna.

Végül is ellenhatásnak tekinthetjük az érzéki módszer túlzásai ellenében, és miként minden ellenhatás, túlment a határokon. Nem elégedvén meg azzal, hogy a psychologia fontosságát s annak szükségét állítsa, hogy ismereteink alakítására belső észleleteinkhez kell folyamodnunk, valamint a szellemnek azt a képességét, miszerint az oly ismereteket alkothat, melyek nem lehetnek az érzéki tapasztalat kizárólagos eredményei, a helyett, hogy az erkölcsi szabadság létezését és a kötelesség parancsoló voltát állítsa, azt követelte, hogy az emberi lélekben megtalálta a vallási és erkölcsi igazságnak teljes és csalhatatlan fogalmát. Ezáltal a sensualismus új támadására alkalmat nyújtott, éppen akkor, midőn ez megerősödvé a szemléleti tudomány által valószínűsített mesés felfedezések által azt követelte, hogy a mindenség synthesissét adni tudja. Az a fegyver, a mely a Kant iskolájának Locke párthivei felett a győzelmet biztosította, annak bebizonyítása volt, hogy az emberi lélekben oly eszmék vannak, melyek nem a tapasztalat útján jutottak abba. Korunk neosensualismusa megcserélte a vita terét azért, hogy az a priori ismereteknek az egyénben való létezését, a faj által a multban gyűjtött tapasztalatoknak az örökösödés rendén való átszarmaztatása által magyarázta meg. És a midőn ez által a lélek autonomiáján részt tört, kérdésessé tette ha nem is az eredeti ok létezését — a melyet az energia folytonosságáról való elméletnek felállításával megközelíthetetlen multba helyezett — legalább a végokok szükséges voltát, a melyeket a közegehez való alkalmazkodás törvénye és az erősebb túlélése által elenyésztetett. Ezen megújult alakban annyival inkább el kellett terjednie az Egyesült-Államokban, mert a Darwin, Tyndall és Spencer tekintélye alatt lépett fel ott.

Könnyű megfogni, hogy a tudományos sensualismusnak e visszavágása nem lehetett hasznukra a theologiai sensualismus régi híveinek. A transcendentalisták bizonyos mértékben még ragaszkodtak a keresztény tradíciókhoz. Emerson, kinek kereszténységét a conservatívek kétségbe vonták, Jézust az emberiség legfőbb tanítójának tartotta, és Parker, kit istentagadónak tekintettek, Krisztus erkölcsi tanítását egynek tartotta az abszolút vallással. Ellenben az új iskola végletekig hajtván bírálati rombolásának munkáját, a kereszténység alapítóját egészen megfosztotta dicsfénytől s olyannak tekintette, a

milyen Buddha, Zoroaster, Mózes, vagy Mahomet. A polgárháboru bevégeztével tehát az unitáriusok határozottabban pártokra voltak szakadva, mint az előtt bármikor. A baloldalon voltak a szabadelvűek, a kik már el kezdték fogadni a „liberalisok“ elnevezést; a jobb oldalon a régi iskolához tartozó conservatívek (old fashioned unitarians). Meglehet, hogy ezek nem hirdették többé az eddigi határozottsággal a Krisztus praeexistenciájáról való socinusi tant, de a kijelentés hitelességének hívesét most is a kereszténység sarkkövének tartották. Amazok azt állították, hogy a bibliának csalhatatlansága, sőt annak erkölcsi értéke felett való véleménykülönbség nem akadály a vallásos testvériségben.

Doctor Bellows 1874-ben azt indítványozta, hogy minden unitárius egyházak követei gyűljenek egybe, egy állandó szövetkezetbe, hogy emberbaráti, tanítási és propagandái munkálkodásoknak nagyobb egységet adjanak. Az ideiglenes gyűlés, mely mindenik egyháznak és helyi társulatnak három-három küldöttéből alakult New-Yorkban augusztus első napjaiban 1865-ben gyűlt össze. De az eltérések ismét feltűntek, midőn az új társulatnak elveit, sőt a nevét is meg kellett állítani. Végül, miután egy hosszú hitvallást, melyet a szélső jobb párt nevében M. A. Low szerkesztett, mellőztek és kimondották, hogy az elvi határozatok nem kötelezők a kisebbségre nézve, a küldöttek, hihetőleg inkább a kiegyezés okáért megszavaztak egy nyilatkozatot, a melyben hangsúlyozták a „kötelességet, mely az Úr Jézus Krisztus minden tanítványát arra kötelezi, hogy életüket és minden tehetségeiket Istennek szolgálatára és az ő fia országának megalapítására szenteljék.“ Ez a kifejezés gyanút keltett a radikálisoknál, kik abban Krisztus iránti tiszteletet láttak és a következő gyűlésen, a mely Syracuseban 1866-ban october 10-én nyílt meg, egyik legkiválóbb képviselőjük Francis Ellingwood Abbot azt ajánlotta, hogy ama bevezetés helyett fogadjanak el egy nyilatkozatot, mely szerint: „a kereszténység tárgya a szeretetnek, az egyenes lelkűségnek és igazságnak a terjesztése“, és „hogy a gondolkodás teljes szabadsága minden embernek, joga és kötelessége“, és végül „hogy a vallási szervezetet inkább a szellem egységére, mintsem a hit egyformaságára kell alapítani.“ Végül Abbot azt indítványozta, hogy e kifejezést: független egyházak, tegyék a conferencia címében levő keresztény egyházak helyett.

Meglehet, hogy a múlt évben Abbot indítványait elfogadták volna, mert sajátlag csak az unitarismusban egy félszáz tapasztalata által megszentelt status quo megtartását czélozták. De mi-

után a conferencia hivatalosan kitűzte a maga zászlóját, nevének és programjának ez a megváltoztatása, bizonyosan a Krisztus és keresztény hagyományok megtagadásának tartatott volna. Az egyetlen engedés, melynek elfogadására hajlandó volt, abból állott, hogy cziméhez (az unitárius egyházak nemzeti értekezlete) hozzá tegye e szavakat: és más keresztény egyházak. Ez előzékenység volt az universalisták és mindazon más szabadelvű egyházak irányában, a melyek belső fejlődésükben lassan-lassan az unitárius tanokhoz közeledtek. De Abbot midőn látta, hogy ajánlatait elvetették, kilépett az unitáriusok közül s több szabadelvű társával, kiknek azonban nem kellett szükségesképpen követni az ő kilépését, a következő évben Bostonban megállapította a Free religious Association (szabad vallási társulat) czimű társaságot, melynek az volt a célja, hogy minden vallási közösség mellőzésével valósítsa a syracusei értekezlet által elutasított programot.

Való, hogy az unitáriusok hibáztak a logika ellen akkor, midőn egyfelől az ész teljes fenségét proclamálták; más részről azt állították, hogy az unitarizmus a kereszténység vallási és erkölcsi felsőbbségének a hívében áll. Helye volt tehát egy oly szélesebb körű szervezkedésnek, a mely a szabad vizsgálódás elvét szélső következményeivel egyetemben elfogadja s nyitva legyen ne csak a „Jézus tanítványai“, hanem „az igazság minden tanítványai“ előtt is — legyenek bár keresztények, zsidók, buddhisták, mohamedánok, sőt pozitivisták — csakhogy az igazság szeretetében és a jóság után való vágyakodásban egyek legyenek. A „szabad vallás“ szerzői nem követelték tőlük, hogy egyéni hitüket, sőt még valamely vallási társulathoz való tartozásukat is feláldozzák; csak azt kívánták, hogy „szellemi, minden dogmai türelmetlenségtől ment alapon“ egyesüljenek velök. A szabályok 1. cikkelye szerint a társulat célja: „a tiszta vallás gyakorlati érdekeinek ápolása, a szellemi rokonszenznek (fellowship in spirit) gyarapítása és a vallási érzésnek, valamint a vallási történelemnek tudományos tanulmányozása.“ -

Az első gyűlés, mely Bostonban 1867-ben május 30-án tartott, a mozgalom intézőinek nagy győzelme volt. Felhívásukra nemcsak az unitárius gyülekezetekhez tartozó sok pap és világi ember jelent meg, hanem mások is sokan, kik mint a legkülönbözőbb felekezeteknek, ugymint az universalistáknak, a hicksistáknak (haladó quäckerek) zsidóknak, sőt még a spiritistáknak szabadelvű elemei közül ismeretesek voltak és felkértek. A társulat egy unitárius papot, a ki később New-Yorkban egy független gyülekezetet alakított, O. B.

Frothingham urat választotta elnöknek; titkárrá pedig az ő egyik hivataltársát New-Bedfortban W. J. Pottert, a kit rövid időn kitörültek az unitárius papok hivatalos jegyzékéből, mivel nem akarta, hogy kereszténynek nevezze.

Évi rendes gyűlésein kívül, a melyek viták és felolvasások tartása végett tartatnak, a szabad vallási társulat az ország különböző városaiban értekezleteket, felolvasásokat rendezett és propagandája ügyében számtalan füzetet nyomtatott és osztott ki. Közlönye a Bostonban megjelenő *Index*, ez egy heti szemle, melyet rendre szerkesztettek Abbot, Potter, Underwood, s a mely mintául szolgálhat mindkét világrészben a szabad gondolkodás közlönyeinek, a benne közlött czikkek vonzalmos voltáért, eszméi terjedelmességeért s mindenek felett emelkedett moraljáért.

Tizennégy év óta, mióta a „szabad vallás“ megalakult, munkálkodása egyszersmind positiv és negativ, — negativ a mennyiben a rationalismus terjesztésével mindegyre gyengíti a dogmatikai felekezetek alapját, — positiv a maga céljában, a mennyiben tagjai vallási tevékenységének közös czélt jelöl ki. Azon mozgalmak közül, melyeket ugyszólva mintegy oda lökött, megemlítendő a *szabad liga*, melyet Abbot szervezett, hogy az amerikai törvényhozás teljes secularizatióját teljesen kivívja. Az egyháznak az államtól való különválása Amerikában nem oly teljes, mint azt velünk sokan elhítni szeretik. Való, hogy a vallásközségek akaratak szerint kormányozzák magukat, másfelől a polgári hatóság semmiféle segédelmet sem nyújt azoknak. De mind a mellett, hogy a régi állami egyházak egy félszázal ezelőtt már eltűntek, a polgári intézkedéseken még most is érezhető a kereszténység. A kongresszusnak és a törvényhozásoknak ma is éppen ugy meg van a magok papja, mint a hajós és szárazföldi seregeknek, vagy a fogházaknak. Az iskolák nagyobb részében még mindig olvassák a bibliát. Az isteni szolgálatra szánt alapok nagyobbára adómentesek. Az Istenre való hivatkozás a törvényszéki, valamint közigazgatási eskünél is mindig kötelező. Az istenkáromlásról szóló törvények még nincsenek rendes uton eltörölve. Némely államban a törvényszékek, habár közvetve, kezut nyujtanak a vasárnap megülésére. Egy törvényszék 1880-ban még természetes kötelezettség képpen sem tartotta kötelelesnek egy oly adósság megfizetését, mely vasárnap hajtatott végre, és egy utazónak, a ki egy vasuti szerencsétlenség közben megsebesült, nem ítéltek meg kártérítési követelését abból az okból, mert az Ur napján nem kellett volna vasúti vonatra ülnie.

A liga követelései visszhangra találtak még a papságnál is, s azon szellemeknél, a kik az állam és egyház különválásáról való amerikai elvet a maga teljességében valósitani vágytak. Fájdalom, az Egyesült-Államokban is, miként mindenütt, vannak oly sötét eltorzult szellemek, kik a szabadosságot szabadságnak tekintik; a kik mindig készek, hogy a vallást és moralt egynek tartsák oly egyházas kormánylyal, a milyent az évszáz előhaladása már rég elítélt. A ligának 1878-ban Syracuseban tartott közgyűlésén a radikalisknak, kezet fogva a szabad szeretet pártolóival, kik a társulatba belopozkodtak, sikerült többséget szerezni annak, hogy a programmba felvéttessék azoknak a törvényeknek teljes eltörlése, melyek az aljas irodalom terjesztését és a vallásellenes munkák kiadását tiltják. Abbot, a ki hasztalan törekedett, hogy e kétféle bűn között különbség tétessék, kilépett a társulattól, követve mindazoktól, kiket a „szabad vallás“ mozgalmi érdekelték. A „szabad elvű liga“ megkísérelte, hogy újból szervezkedjék Robert Ingersoll ezredes elnöksége alatt, a ki az istentagadóknak a feje az Egyesült-Államokban, nagyon elmés és szellemes conferentier; ismeretei kissé felületesek, erkölcsössége azonban kérdés felett áll. Később az 1880-ban tartott ülésen is a határtalan szabadság pártfelei érvényre juttatták nézeteiket és az új elnök követte Abbot példáját. A liga nem bírta meg e csapást.

IV.

Doctrinális szempontban a „szabad vallás“ abból az elvből indul ki, hogy nekünk vallási érzelmeink vannak és hogy ezeket az érzelmeket erkölcsi és értelmi tehetségeinkkel összhangzatosan fejlesztőnk kell az egyén és a társadalom lehető legnagyobb javára. Oda utasítja tehát hiveit, hogy tudományosan tanulmányozzák azokat az elemeket, melyek a vallások közös alapjait teszik, s hogy részrehajlás nélkül igyekezzenek megismerni azokat az igazságokat, melyek az embernek a mindenségben való helyét és hivatását meghatározzák. Azonban a vallási különböző rendszerek és módozatok felett nem nyilatkozik, nem is nyilatkozhatik a nélkül, hogy szerepe szelleme ellen ne vétson. Ezért a szabad vallási társulat csak arra szorított, hogy szabad szószéket biztosítson eszméik kifejtésére és közlésére mindazoknak, a kik azt gondolták, hogy a vallási kérdések észszerű megoldásához valamivel járulhatnak; el lehet mondani, valóságos hiányt pótol az amerikai társadalomban.

Azon kevés számú helyi gyülekezetek közül, a melyek a szabad vallás védelme alatt alakultak, egyet jegyeznek meg Dorchester-

ben, Minnesota államban, a mely gyülekezetet egy nő: Bisbee Klára aszszonyoság vezeti. Ez a gyülekezet mintegy ötven családból áll, melyeket nagyobbára az unitáriusok meg az episkopalisták és spiritisták közül toborzottak. Csak akkor lehet az embernek fogalma arról a dicséretes tevékenységről, mely ezt a papnőt kiemeli, ha az Index 1882. évi június 29. számából megtudja, hogy ő tartja az isteni tiszteletet, orgonál, vezeti az énekkart, elmondja predikatioját, elnököl a gyermekek vasárnapi iskolájában és a felserdültek iskolájában előadást tart a vallások történelméből. Egy másik „szabad vallási“ gyülekezet van Providenceban, Rhode Island államban, mely 1881-ben papja számára megkapta azt a jogot, hogy törvényes házasságokat köthessen, a mi eddig csak a vallásos társulatok szabályszerűen kirendelt papjainak vagy a felsőbb törvényszék tagjainak volt a kiváltsága. Ez alkalommal a szabad vallási gyülekezet papja, F. A. Hinkley és azon biztosok között, kik a végre voltak kiküldve, hogy meggyőződjenek arról, vajjon a „szabad vallás“ vallás-e, egy párbeszéd fejlődött ki, a mely különös világot vet azon magatartásról, melyet a hivek a sajátlag ugynevezett theologiai kérdésekkel szemben elfoglalnak. Mivel a gyülekezet szabályai a gyülekezet foglalkozása tárgyául kizárólag „az erény gyakorlását, az igazság tanulmányozását és az ember testvériségét jelelik ki“, a bizottmány elnöke azt jegyezte meg, miszerint ő nem tudja felfedezni, hogy a kérők isteni tisztelete tulajdonképpen kit illet? — Tisztelendő Hinkley ur: „Mint egyének a szabad vizsgálódás minden árnyalatát képviseljük, mint gyülekezetnek saját vallási tiszteletünk van. Mindenik józan ember elismer egy rajtunk kívül, vagy felettünk levő hatalmat. (a Power over and above us.) Mi azt állítjuk, hogy a dolgok nagy elvét megismertük akkor, a midőn e hatalmat elismerjük, habár nem oly módon ismerjük el, mint a többi egyházak.“ Egy tag: „Mit imádnak önök?“ Hinkley: Kész vagyok megmondani önnek; de úgy gondolom, nem tartozik az állam illetékességébe annak meghatározása, hogy az embereknek mit kell hinni és mit hihetnek.“ A tag: Ugy értesültem közelebből, miszerint ön azt mondotta volna, hogy nem ismerik el sem az Istent, sem a Krisztust, sem a bibliát. Hinkley: Azt mondtam, hogy mi nem ismerhetjük el azokat úgy, miként a hitvallások. Mi egy oly hatalmat ismerünk el, mely az emberek felett áll és munkálkodik.“ A tag: „A mit önök hatalomnak neveznek, az-e, a mit mások Istennek neveznek.“ Hinkley: „Ön definiálni kezd; mihelyt ezt teszi, ki nem egyeztethető eltérésekre táll az egyházban is, miként kívül.“ Meg kell említenünk, hogy a ké-

relmezők támogatást találtak több episkopalis, congregationalis és unitárius egyházhoz tartozó pap részéről. Látható ebből, hogy a vallási türelem nem fajult el Roger Vilmos régi telepében.

Azokhoz a gyülekezetekhez, melyek egyenesen a „szabad vallás” elvén alakultak, hozzájok kell még számitanunk némely, minden vallási elnevezéstől független községet, a milyen a new-bedfordi első gyülekezet, a mely papja William J. Potter mellett nyilatkozott, midőn ezt az unitarizmus soraiból kitöröltk. Erről a gyülekezetéről, mely a XVIII. száz elején alakult, tartják, hogy a kalvinista eredetű gyülekezetek közül legelsőbben tüzte ki az unitarizmus zászlóját, mert 1810-ben szakított az orthodoxiával, tehát kilencz évvel Channingnek ama beszéde előtt, mely a szakadásra a határozott jelt megadta. Nagyon érdekes volna végig kísérni az eszmék mozgalmának azon változásait, melyek egy oly gyülekezetet az amerikai egyházi rendes viszonyok közt a legszigorubb calvinizmusból a legteljesebb szabad- elvűségig vezéreltek. Ezen fejlődés különböző fokozatai a szertartás folytonos módosulásaiban tűnnek fel; ily fokozatok: a kommunika- lóktól követett hitvallás tágasítása, a kommunikalók és nem kom- munikalók, valamint az egyház, meg a polgári társulat tagjai közt való különbségtétel megszűnése, az urvacsorai sacramentumnak átválto- zása az egyház alapítójának emlékére tartott ünnepélye, a keresztény symbolismus helyett isteni tisztelet tartása a vallási és társadalmi nagy reformatorok tiszteletére.

New-Yorkban az „ethikai művelődés” érdekében alakult egy tár- sulat, mely bár független a „szabad vallási társulattól”, mégis megér- demli, hogy első sorába tétessék azoknak a gyülekezeteknek, melyek a szabad vallás zászlóját kitűzték. Papja — jobban mondva igazga- tója — Felix Adler 1880-ban és 1881-ben még elnök is volt a Free religious association közgyűléseiben, a melyben ő különösen az erkölcsjavító és humanus irányt képviseli, tehát az idézett pro- gramnak azt a részét, a mely a vallás gyakorlati érdekeit tartja szem előtt. El kell ismernünk, hogy legfenyegetőbb esély a jövőben, az, hogy ha a positiv vallások gyengülése a velők oly sokáig egy- befűződött moralitás emelkedésében akadály lenne.

A rationalisták felismerték e veszélyt az Egyesült-Államokban, ugy, miként Európában; azonban a mig itt arra törekedtek, hogy a moralt a vallástól független elvekre alapítsák, amott ez utóbbit alá- rendelni törekesznek az elsőnek. Legalább ez azon irány, melynek napjainkban Adler tanár a kitűnő hirdetője. Adler fiatalember, mysti- kus physionomiája egy apostoli fejet juttat eszünkbe. Apja New-York-

ban a legfőbb synagogában papi tisztet teljesített. Maga is papi pályára szánta magát, de Németországba menvén tanulmányai befejezése végett, ott oly rationalis meggyőződést szerzett, mely elzárta előtte apja pályáját. Az Egyesült-Államokba 1873-ban történt visszatérével tanári állomást vállalt a Cornelli-egyetemben, mely állomását három év múlva elhagyta, hogy New-Yorkban egy új vallási társulatot alapítson *society for ethical culture* (ethikai művelődési társulat) czim alatt. A bölcselemben Adler egyénileg az intuitív iskolához tartozik, mert hiszi, hogy az emberi lélekben vannak bizonyos elemek, melyek előbbieket és fensőbbeket minden egyéni vagy örökölt tapasztalatoknál. De a methaphysika terén szorososan ragaszkodik Kant postulatumaikhoz, a nélkül, hogy tárgyilagos valóságot tulajdonítson az Istenről vagy halhatatlanságról való fogalomnak. „Én nem fogadom el a theismust — mondja egyik felolvasásában — de az alapulélheti az épületet és használható lehet valamely új építkezéshez; erőmből ragaszkodom a theismus alkotásaihoz, a milyenek először is az esetlegesség tagadása; az a meggyőződés, hogy a világban rend van; továbbá az a meggyőződés, hogy ez a rend jó, vagyis, hogy a világban haladás van.“ E szerint tehát nem az Isten, hanem az erkölcsi törvény lenne a vallás tárgya; s a mi több, e vallás kiválóan gyakorlati lenne. „Midőn a vélemények eltérése folytonosan mindinkább kitünik, akkor szükségesnek látszik az erkölcsi törvényt oda állítani, a hol vita tárgya nem lehet — a gyakorlatba. Az emberek addig vitakoztak a törvény szerzője felett, míg magáról a törvényről megfeledkeztek. A mi kezdeményezésünk a lelkiismeretre való hivatkozás, több igazságnak követelése, több köteleosségre való unszolás.“

Ezen elveire alapította Adler a maga társulatát New-Yorkban, az amerikai legelőrehaladottabb szellemű zsidókkal. Lassan-lassan „pogányok“ is csatlakoztak ahoz, kiket az ifjú reformator növekedő hírneve és eszméi terjedelmes volta vonzott oda; négy év óta a társulatnak egy nagyobb helyiségbe kellett berendezkedni. Tényleg a legnépesebb „gyülekezetek“ egyike New-Yorkban. „Szolgálattételei“, melyek vasárnaponkint délelőlt tartatnak, egy felolvasásból állanak, orgona nyitja meg és zárja be; de a közönség távoztával a tagok magán gyülemé alakulnak, hogy azokkal a különböző társadalmi munkákkal foglalkozzanak, a melyeket alapítottak; ilyenek: a vasárnapi iskola a moral tanítására; egy a Froebel elvei szerint alapított gyermekkert, egy ipariskola iparmuzeummal, s végül a házi szegények segedelmezése a város szegényebb részeiben. Vállalatainak sikere eszköz volt a propagandára. a társaságra nézve, a mely ezáltal azok becslését is megnyerte, a kik elveinek legnagyobb ellenségei.

A szabad vallás befolyását nemcsak azokra a társulatokra kell szoritanunk, a melyek nevét vagy pártfogását elfogadták. A Free religious association az lett az unitarismusra nézve, a mi az unitarismus volt a többi vallásokra nézve — az értelmi szabadság kovácssza. Az unitáriusoknak, 1880-ról szóló évkönyvek szerint, 344 gyülekezetök, 399 papjok van (ezek közt három nő), két theologiai iskolájok: egyik Harvardban, a másik Meadvilleben, egy havi szemléjök, több heti folyóiratuk s számos vallási és emberbaráti intézetök. Attól lehetett tartani, hogy Abbot meg Potter kiléptével a nemzeti conferentia ne térjen még inkább jobbra. De némi tapogatódzások után a többség nem engedte, hogy tovább menjenek a dogmatismus utján. A leghevesebb reactionariusok közül néhányan magok is kiléptek, jelesen Hepworth pap, a ki New-Yorkban egy független gyülekezetet alapított, mely az orthodoxiával határos. A szélső elemeknek ez eltünése, elenyésztetvén a viszálykodás élességét, mely a conferentia megalakulása óta folytonosan tartott, megengedte az unitarismusnak, hogy gyakorlati foglalkozásokba központosítsa tevékenységét, a mi arra kényszeríti, hogy a Free religious association által elfoglalt állásponthoz közeledjék. Ennek tagjai közt harmincznál több unitárius pap van. Ez utóbbiak közül némelyek annyira mennek, hogy kathetrájokat néha rendelkezésére bocsátják valamely agnostikusnak, a milyen például Adler; vagy valamely secularistának, a milyen Holyoake, a ki a British secular union elnöke, vagy valamelyik szabadelvű rabbinak, a milyen Gottheil New-Yorkban. Hogy valaki a nemzeti conferentiában résztvehessen, ezután elég ha kereszténynek mondja magát, mint tisztelendő Chadwick ur, a ki ezt az elnevezést mindazokra a szellemekre kiterjeszti, a kik a keresztény civilisatióból fejlődtek ki. Végre a conferentia 1882-ben szeptemberben tartott gyűlésében megszavazott egy javaslatot, mely szerint: „a mi szervezetünk intézményei, habár jórészt egyházaink többségének a véleményét képviselik, nem alkotnak az unitarismusra nézve kötelező tanokat; s nem azért alkottuk, hogy valakit kizárjunk azok közül, a kiknek, ha hitök különbözik is a miénktől, de magok általában rokonszenveznek terveinkkel és gyakorlati céljainkkal.“ Ámbár az új-angliai államokban van ma is az unitarismus főhadiszállása, még sem tartotta meg ott az arányt a népesség szaporodásával. Bostonban magában, a hol — bár harmincz gyülekezetök van, nem terjedt el a nép alsóbb osztályában, a hol az irlandi sok kivándorló jelentékenyen kifejlesztette a catholicismus erejét, a felsőbb osztályokat pedig az episcopalis egyház téríti el tőlük, a mely mindinkább

kezd felvettebb, divatosabb felekezet lenni az Egyesült-Államokban. E mellett maga Boston is megszűnt az értelmi műveltség kizárólagos központja „the hub of the univers“ (a mindenség kerékfala) lenni, miként az értelmesség terén kevésbé megáldott szomszédai neveztek el. Egy részről a luxus terjedése és a társadalom léhasága némileg megtámadta az erkölcsök egyszerűségét és az erkölcsi élvezetek kívánását, a melyek a Calvinus-féle theologia szigorúságából fenmaradtak; másrészről New-York, Chicago, Saint-Louis és más közelebről nagyokká lett városok elkezdették tőle vitatni az irodalom és az amerikai gondolkodás vezetésének egyedurúságát.

Szerencséjére az unitarismus a belsőbb államokban termékeny tért talált működésére, a hol egyszerre kettős szükségnek felelt meg: az értelmi szabadságnak és a vallási művelődésnek. Nem kell csodálnunk, ha ottan még függetlenebb jellemet öltött, mint a keleti államokban. A keleti unitariusok conferentiája kihányta szervezetéből azt a bevezetést, a mely oly sajnálatos meghasonlást idézett elő a nemzeti conferentiában 1865-ben. Főbb közlönye az Unity, melyet tiszt. L. Jones ur igen széles látkörben szerkeszt, éppen a szabad vallás e jelszavát vette fel: „Vallási szabadság, erkölcsiség és testvériség (Freedom, character and fellowship in religion).“ Egyes egyházak, sőt-egész gyülekezetek és társulatok, a melyenek: a michigani és kansasi unitariusok conferentiája, meg az Illinoisi szabad vallási társulatok szövetezete, nyilván hirdetik: „hogy készséggel befogadnak mindenkit, kik azt hiszik, hogy köztök valami jót tehetnek, vagy valami jóban részesülhetnek.“

Az az eszmeáramlat, mely az unitarismust felszabadította, más vallási felekezetekben is hasonlóan érezhető. A quäkerek haladó töredéke (progressiv friends), mely évi gyűléseit Longwoodban, Pennsylvania államban tartja, teljesen elfogadta a „szabad vallás“ programját, a menyinyiben utolsó közgyűlése vázlatából meg lehet itélni. „Ennek a társulatnak a tárgya — mond az — egy oly vallásnak a művelése, mely egy a testi, erkölcsi és szellemi javakkal. A dogmákra való tekintet nélkül közremunkálásra hívjuk fel mindazokat, kik azt óhajtják, hogy a világ jobb legyen és a kik az igazságot többre becsülik minden dogmánál és minden felekezetnél.“

Az universalisták közt is, a kik az örök kárhozat ellen tett ellenmondásból fejlődtek, s a kiknek — mint mondják — mintegy ezer gyülekezetök van, hasonlóan van egy előrehaladott párt, mely rokonszenvez a „szabad vallási“ mozgalommal.

Ezt állithatjuk a spiritista községekről, a milyen a keleti államokban nagyon sok van, s a melyek M. O. B. Frothingham szerint egy millió hivet számlálnak. Azonban ezt a spiritismust nem olyanak kell néznünk, a milyent Európában ismerünk, ha tudniillik egyik legmelegebb védelmezőjének, Giles B. Stebbis urnak következő meghatározásából ítéljük meg: „Minden spiritista szükségesképpen a „szabad vallás“ hive, mert a spiritista bölcselem a maga széles látkörével és ecclectismussában nem ismer sem határt, sem korlátot, s mert az emberi lélek intuitioin, a tapasztalat igazságain s a tudományos vizsgálódás következtetésein kívül semmi más tekintélyt sem ismer.“

Végül a zsidóság jelentékeny töredéke, bár nem mond le történelmi elnevezéséről, nehogy úgy lássék, mintha a társadalmi előítéllettel szembe, mely még az újvilágban is meg van, szégyellené ősei nevét, megragadta az alkalmat, hogy a vallásos testvériség gyakorlati terén találkozzék annak a civilizációnak értelmi és erkölcsi erőivel, a melybe egészen beléolvadt. A „reformált“ zsidókat értjük, kik az Egyesült Államokban egyre szaporodnak és a kik bár nem követték Adlert az erkölcs-vallásba, de a kik mégis szakítottak a synagoga dogmatismussával. Ez a reform, mely a száz elejével azzal kezdődött, hogy az isteni tiszteletnél a héber nyelv helyett a közönséges nyelvet használta, lassanként oda haladott, hogy a régi zsidóságot jellemző számtalan egészségi, szertartási és társadalmi szabályokat eltörölte és felhagyott a modern szellem által elítélt dogmákkal; a milyen a prophetiák bételjesedése. Sok rabbi már kétségbe vonja a biblia csalhatatlanságát, sőt vannak, a kik tagadják az isten személyiségét, a semita-hitvallások e szegletkövét. S. W. Sonnesheim rabbi a Free religious association hetedik ülésében ki is nyilatkoztatta, hogy a reformált zsidó vallás teljesen egy a „szabad vallás“ jelen mozgalmával.

Kétség kívül azok a positiv szellemek, kiknek sem kedvök, sem idejük theologiai kérdésekbe mélyedni, a conservativek, kik az ismeretlen iránti bizalmatlanságokban kötelességöknek tartják, hogy atyjok hitéhez ragaszkodjanak, a sceptikusok, a kik arra szoritkoznak, hogy az isteni tiszteletet a társas élet oly elemének tartsák, mely az ifjuság növelésére és családi innepélyek megtartására szükséges; szóval a nemzet nagyobb része még sokáig fog ragaszkodni a positiv kereszténység különböző formáihoz annyival inkább, mert a protestáns papság — különösen Amerikában — nem törekszik arra, hogy uralkodó befolyást gyakoroljon a magán- vagy a köz-életre.¹⁾ Sőt

¹⁾ A templomba való járás az Egyesült-Államokban az utolsó időkhöz folytonosan növekedett, ha hitelt adhatunk a Spears Róbert által Historical

látjuk, hogy az orthodox felekezetek közt is mutatkozik az a hasznossági áramlat, a melyet a „szabad vallás“ teremtett. Tocqueville már korábban megjegyezte, hogy az amerikai predikátorok a helyett, hogy a jövő élettél sokat foglalkozzanak, szakadatlan visszatérnek a földre s mondhatni megerőltetésbe kerül nekik, hogy szemeket arról elfordítsák.

Ha az ember az amerikai hétfői lapokban azoknak a jelentékenyebb beszédeknek a kivonatát olvassa, a melyeket az az előtti napon a számtalan felekezetek papjai elmondottak, egészen meglepetik, midőn látja, hogy a theologia a morálhoz képest minő kevés helyet foglal el azokban. A régi Calvinus-féle theológiát sehol sem tanítják a maga teljességében. Az örök kárhozát tüze is rosz izlésű okká vált, s csak az izgató predikátorokra s a távol nyugaton működő missionariusoknak hagyják. A republikánus párt egyik tisztelt tagja New-Yorkban Thurlow Weed ezredes Ingersollhoz intézett feleletében így nyilatkozik: „Papjaink ma már nem állapodnak meg és nem ragaszkodnak úgy, mint régen, a theologia sötét tételeihez; napjainkban a pap a békességnek, szeretetnek és jóindulatnak a papja. Ez a nemzedék inkább szeretni és szolgálni törekszik a mi teremtőnket és urunkat, mintsem elidegenedjék tőle.“

Az a tény, hogy az unitárius jobboldal, meg az orthodox szélső baloldal egyesüléséről komolyan beszélni lehetett, egymaga eléggé bizonyítja, hogy a felekezetek közti választó vonalak mennyire elkezdették veszteni merevségöket és határozottságokat. Minden nevezetű protestans egyházban van tényleg oly párt, a mely a dogmák értelmezése és a vallásos munkálkodás terének terjesztésére törekszik. A methodistáknál és presbyterianusoknál ez az irány a papok, sőt egyes községek ellen a gyűlések és zsinatok alkalmával emelt szakadási vádak nagy számában nyilvánul. Az episcopalistáknál a reformált episcopális egyház különválását idézte elé, mely a broad church ¹⁾ szabad eszméi, valamint a high church ritualis ujitásai ellen irányult. De leginkább észrevehető ez a congregationalistáknál, kiknek nincs egyházi hatóságok, a mely egyházaikban a fegyelmet és a hit egységét fentartsa. Predikátoraik legnépszerűb-

Sketch of the Rise of Unitarian doctrine: in the modern times című könyvében nyújtott adatoknak.

¹⁾ Broad church az angol püspöki egyház szabadelvű pártja, hová tartozott a híres westminsteri esperes Stanley is; High church, a ritualis párt, mely a catholicismushoz közeledik, ezek mellett az igazi orthodox-párt Low church nevet visel.

bike, a híres Henry Ward Beecher a vallási kétkedésről legutóbb tartott predikációjában ezt mondotta: „Nem kell a hitetlenek közé számítani azt, a ki az igazságosságban az emberi élet nagy célját látja, s a ki arra törekszik, hogy a maga akaratát minél inkább alárendelje erkölcsi érzésének.“ Nem azt hiszi-e az ember, hogy Pottert, vagy magát Adlert hallja? Beecher a múlt szeptemberben lemondott ugyan hivataláról, azon okból, mert a calvinismus főbb dogmáit nem akarta elismerni; gyülekezete azonban, mely New-Yorkban egyike a legnépesebbeknek és legjelentékenyebbeknek, egy határozatot szavazott meg, mely szerint: „Tisztelendő Beecher ur tanainak teljes és őszinte előadása és megértése után nincs helye, hogy az ő szolgálatától magunkat megfoszszuk.“ A katolikusok is arra törekednek Amerikában, hogy magokat feltüntessék jó munkáikkal, a humanismus terjesztésével, iskoláik és nevelő-házaik jóságával, a szükség szerint egyesülvén a különböző protestans egyházak papságával, hogy valamely közkerkölsiségi, közegészségi, vagy jótékonyági vállalatot végrehajtsanak.

V.

Azon a ponton áll-e tehát Amerika, hogy a theológiát, sőt a metaphysikát is feláldozza a positivismus oltárán, hogy oly vallást állítson bé, a milyenről Comte képzelődött, tárgyul vevén az emberiséget és a földi életet Isten és a jövő élet helyett?

A következtetés nagyon vakmerő lenne. Kétségkívül az Egyesült-Államokban sok oly szellemű ember van, kik rendszeres ellenségei minden onthologiai felfogásnak, miként minden vallási eszmének, a kik az abszoltnak, a meg nem ismerhetőnek még a nevét is számúzik, mert abban a theologia felé való közeledést látnak. Vannak mások, kik még most is ragaszkodnak Voltaire meg Hobbes criticismusához, nem kételkedvén, hogy a tudomány előhaladása megváltoztatta volna a problémák viszonyát. Ezt a töredéket képviseli a New-Yorkban megjelenő *Truth Seeker* (igazság kereső), meg a Bostonban megjelenő *Investigator*. A töredék főhadiszállása abban az épületben van, a melyet a francia convent egy amerikai tagjának, Paine Tamásnak emlékére emeltek. Painenek Franciaországban egészen feledésbe ment bölcselme; az Egyesült-Államokban még mindig nagy szerepet játszik a vallási vitákban; e szerepet növeli egyfelől ellenségeinek boszankodása, másfelől bámulóinak lelkesülése. De a sajátképpen vett positivismusnak még azzal a józan és szigorú értelmzéssel is, melyet Littré a Comte Agoston tanának adott, sőt

a comtismus ékeesebb alakjában is, melynek Angliában némi sikere volt, Amerikában nagyon kevés híve van annak az előszeretettnek ellenére, a melylyel ott a positiv módszerek iránt viseltetnek. Az amerikai még a metaphysikában sem szereti a bőjtöt. A magasabb speculatio Amerikában soha sem kapott hatalmasabb lendületet, mint napjainkban. A vallási irodalmon kívül a másodfoku műveltséggel bíró helységekben is találunk lapokat, melyeknek már a czime is sokat jelentő, például az osceolai Platonist Missouri államban; a Saint-Louisban megjelenő elméleti bölcselemi lap, melynek célja Hegel tanainak terjesztése; a chicagói vallás-bölcselemi lap, a melyet — a mint mondják — legutóbb is kilencz-ezer példányban nyomtak.

New-Yorktól San-Franciscoig, Chicagotól Cincinnatiig, minden olyan városnak, a mely magáról tart valamit, megvan saját metaphysikai clubja vagy intézete. Leghíresebb az a bölcselemi iskola, melyet Massachusetts államban Concordban 1879-ben Bronson Alcott nyitott meg oly czélből, mely a tisztas öreg nyolczvan évének és vegetarianus életmódjának, melynek több, mint negyven éve, hogy híve, becsületére válik.

Ugy látszik, a concordi iskola kísérlet arra, hogy a XIX. százban az amerikai társadalomban újból olyan akadémiái kertek rendeztessenek be, a melyekben olajfák árnyékában Plato és tanítványai vitatkoztak. Minden nyáron, július hónapban, a mindenség minden pontjáról értelmes sokaság gyűl össze Concordban, Alcott birtokán a gymölcsházba (Orchard House), hol a bölcselemből szabad előadások, vagyis felolvasások tartatnak. Leginkább abban különbözik a görög akadémiától, a mi előnyére szolgál, hogy ajtait nem zárja be a szépnem előtt, mely bőségesen is használja, ha hihetünk annak a tudósításnak, a mely szerint a mult évben ott megjelent százötvenből álló hallgatóságnak kétharmada nő volt. Mindennap két conferentia tartatik, egyik reggel kilencz órakor, a másik este hét órakor; időközben a tanulók és tanulónők jegyzeteiket hozzák rendbe, vagy étkeznek, vagy a fenyvesben sétálnak, kicserélvén eszméiket rendeltetésük nehéz problémái felett. A legkiválóbb felolvasók közt ott van B. Alcott mellett Dr. Jones, a Plato clubok alapítója Illinois államban; Harris tanár, az elméleti bölcselemi lap szerkesztője, Howe asszony, H. Channing, Emory tanár stb., maga Emerson is hallatta ott magát 1880-ban.

Ezek a nevek elégségesen bizonyítják, hogy a Hegel bölcseleme csaknem kizárólag uralkodik Concordban, ámbár az iskola alapítói a vélemények teljes szabadságát nyilvánították. Különös jelensége a

vallási mozgalomnak az Egyesült-Államokban, hogy a Hegel-féle bölcelem akkor ujul fel ottan, a midőn Németországban Rosenkranz halála a Hegel-féle bölcelemre szánt utolsó széket is bezárta. Az Alcott által alapított intézet hatása oly nagy lett, hogy az orthodoxok szükségesnek tartották annak ellensúlyozására Greenwoodba, közel New-Yorkhoz „a keresztény-bölcelem számára“ tanyát alapítani.

A keleti vidékek kevésbé művelt népessége közt a vallási változandóság sokkal zajosabb és támadóbb alakot öltött. A Free religious association egyik tagja az 1881-ben tartott gyűlésen azt jelentette, hogy Kansasban a legkisebb helységben is sok olyan szabadelvű van, kik nemcsak minden egyháztól idegenkednek, hanem bármely létező vallási szervezeti formának is határozott ellenségei. Égpen abban az ülésben egy másik szónok ezt illetőleg azt jelezte, hogy szabad ég alatt százanként tartatnak minden felekezeti ségtől független gyűlések, a melyekbe „hogy Isten előtt kibeszéljük a mi lelkükben van s a mit igazságnak hisznek“ seregenként tódulnak földmivesek, odahagyván barázdáikat, üzletemberek, elhagyván műhelyöket, nők, elhagyván a háztartás gondjait „mindnyájan a szellemi táplálékra való benső vágyakodás által vonzatva.“ E két értesítés közt nincs ellenmondás; inkább kiegészítik egymást: egyszerűsmind azt is mutatják, hogy mennyire szomjuhozna valamely új hit után azok, a kiket a vallási régiebb formák többé nem elégítenek ki. Ez némileg a végső határa annak az ellazulásnak és elmálásnak, a melyet a protestans szellem soha sem szünt meg folytatni a dogmatikai egyházak kebelében és a hitvallásokban; de az is megtörténhetik, hogy ez szükségesképpen átmenet lesz két vallási áramlat közt.

Az az irány, mely még némely orthodoxok egyházában is a teológiát a keresztény munkásságban a második helyre szorítja, és a mely a legteljesebben a Free religious association programjában nyilvánult, ha e szellemi forogással egyesül, nagyon könnyen az a vallási interregnum lehet, a melyet Emerson régóta megjósolt. Hihető, — s annak csak örvendhetünk, — hogy a vallás ezután megtartja azt a kiválóan gyakorlati és humanus jelleget, mely az Egyesült-Államokban napról-napra mindinkább felismerhető azon. De az emberek mindig hajlandók lesznek hitők szerint csoportosulni, és már még a Free religious association soraiban is hallja az ember, hogy a „szabad vallás hivei egy új vallási rendszert lesznek kénytelenek elfogadni.“

Meg lehet-e előre határozni, hogy honnan fogják meríteni en-

nek az új theológiának az elemeit? W. Potter szerint az intuitio és tapasztalati mostan versengő két iskola mindenkének szerepe lesz annak a bölcselemnek a megteremtésében, melynek az lesz rendeltetése, hogy a „szabad vallás“ megalkotását bevégezze. Mi osztjuk Potterrel azt a meggyőződést, hogy az intuitio módszernek szava lesz a psychologia jövődjéjében, s távol vagyunk attól, hogy el ne ismerjük a szerencsés és tartós befolyást, melyet a transcendentális az amerikai nemzet közszellemére gyakorolt. De még sem tagadhatjuk, hogy a német idealismus iskolája — mint bölcselem-, vagy vallásrendszer, az Egyesült-Államokban, miként Európában már le nem élte volna idejét. Régi bajnokainak csaknem mindenike hűségese maradt fiatal kori hitéhez; azok, a kik még élnek, most is azt mondják, a mit ezelőtt harminczöt esztendővel mondtak, oly meggyőződéssel és hévvel, melyet sem az idő, sem az élet terhei, még a positiv tudományok előhaladása sem hűthettek le. De soraik egyre gyérülnek és annak a rövid feltűnésnek ellenére, melyet a hegelianismus Concordban tett, nem jönnek ujonczok azok helyébe, kik a más világban keresik reményeik valóságát. Azok közül a számtalan gyülekezetek közül, melyek a transcendentális mozgalom következtében alakultak, kevéssel ezelőtt csak a Johnson Sámuel egyháza állott fenn s ez is tartósságát hihetőleg csak papja személyes befolyásának köszönhetette s félni lehet, hogy vele együtt eltűnt. — Bostonban a 28-ik egyház még élő hivei minden vasárnap özsze-gyűlnek abba a tágas helyiségbe, a melyet a közháládatosság emelt a Parker emlékére. De azon a szószéken, melyről egykor alapítója a sensualismus rendszerét és tanait elítélte, az egyházi atyák, a kikre hivatkoznak és a kiket magyaráznak, Spencer és Huxley, Dalton meg Tyndall, George Lewes és Claude Bernard. Ez az idők jele. A kifejlődés tana; ugy, a mint az Herbert Spencernek — a ki nagy hirtelenséggel az amerikaiak uralkodó bölcsésze lett — legujabb generalizációjából kikerült. Az Index jelenlegi szerkesztőinak egyike, B. F. Underwood azt állította, hogy e tant a Free Religious Association tagjainak nagyobb része osztja. Itt azonban egy jellemző tünete mutatkozott az amerikai szellemnek, a mely mihelyt elfogadott az ó világtól valamely bölcselmet, azt azonnal vallássá változtatta, miként ez a német idealismussal is történt. Az evolutio tana is, mihelyt átplántaltatott az Egyesült-Államokba, a monismus methaphysikai alakját öltötte fel ott, mely távol áll a materialisták és spiritualisták közt folyó régi csatározástól, de következtetéseiben éppen annyira vallásos, mint a menynyire ígéreteiben hűségese a po-

sitiv rendszerekhez. „A rombolás kora elmult, írja Abbot 1875-ben *Freedom and Fellowship in religion* (Békesség és testvériség a vallásban) című könyvének, melyet a szabad vallási társulat adott ki, a bevezetésében — az alkotó kor megkezdődött. A tudományban a legnagyobb szellemek positiv általánosításokkal tűnnek ki; a bölcelemben a különböző irányok össze kezdenek hajlani bizonyos központok felé. Az érzés és képzelődés magukhoz térven abból a rázkódásból, a melyet a régi bálványok összeomlása okozott, bátran megkezdették népesíteni az eget egy új ideal nyilvánulásaival.“

Ámbár Herbert Spencer kijelentette, hogy elutasítja a pantheismust, miként a theismust és atheismust; de a fogalom, melyet a megismerhetetlenről felállított, — mely szerinte — oly titkos transcendentalis hatalom, a mely egyszersmind mindenütt jelenvaló és örökkévaló, a világ fenntartója és minden jelenségnek a forrása; ez a megismerhetetlenről való fogalom — mondjuk — nem nyújt alkalmat az olyan mysticismus kifejlődésére, a melyet a pantheistikus vallásoknál a véges és végtelen lény közt való közösség érzete elé szokott idézni. Ugy látszik, hogy az új bölcelemnek éppen ez az oldala csábította el az amerikai szellemet. Kezdetben Herbert Spencer személyes barátja John Fiske tanár, kit az angol bölcelem legelső és legékesszólóbb hívei egyikének tartanak, fejtette ki az *evolutio synthetis* *Cosmos bölcelem* név alatt nem habozván elismerni, hogy az anyag és erő oly összeköttetésbe jöhetnek, mely anynyival felsőbb az embernél, a menynyivel ez felsőbb a jegecznál vagy algánál; elismerte egy oly személytelen hatalomnak a létezését is, a mely a mindenség jelenségeiben öröktől fogva és általánosán nyilatkozik. Ez a bölcelem csakhamar célzt ért és igen könnyen, meg lehet hogy címének: *Cosmismus*, melyet a „Szabad vallás“ védelme alatt alakult legelső gyülekezet — a Florenczi szabad vallási gyülekezet Massachusettsben — elfogadott, az lesz hivatása, hogy — mint Potter nem régen mondotta — egy új vallásnak nevet adjon. Ha az ember végig nézi azokat az *essay*ket és az *Index*ben minden nap elemzett és ismertetett felolvasókat, bizonyosan meg fogja lepni nem csak az, hogy mily sokan és minő hévvel ragaszkodnak az *evolutio* ily tanához, hanem még az is, hogy hívei minő eszközöket és módokat találnak abban arra, hogy a vallási érzés előtt új látkört tárjanak fel s annak legutulzottabb aspiratioit is kielégítsék. Kétség kívül e dolgozatok nagyobb részének nincs egyéb értékök csak az, hogy az irány jelzésére szolgálnak; de ott vannak azok a munkák, a me-

lyeket Abbot, W. Gannett, Savage irtak, ott vannak Potter, Frothingham, Chadwick stb. felolvasásai, melyek mind a bizonyítás nyomossága, mind az eszmék emelkedettsége, mind pedig nyelvezetök költői volta miatt mindnyájan kitünők. Mindenesetre oly olvasmányok, melyeket ajánlani lehet mindazoknak, a kik attól félnek, hogy a tudományok modern előhaladásában, meglehet azt az okot találni, a mely miatt mindaz, a mi az emberi szellem nagyságát és hatalmát teszi, hanyatlani kezdett.

Az evolutio elmélete, miután oly papok, kik a kijelentés kívánalmaihoz kívánták alkalmazni, még néhány orthodox szószékre is bevették, ma már némely unitáriusoknál éppen a vallás lényege lett. Tisztelendő Minot J. Savage, egy tekintélyes unitárius gyülekezetnek a papja Bostonban, lett annak ékesszóló, fáradhatatlan apostola munkáival, melyenek: az evolutio vallása (1876); az evolutio morálja (1880), Az istenben való hit (1881). És a Szabad vallási társulat tagjai, kik legutóbbi közgyűlésökben korunk moráljáról tartott értekezését hallgatták, abba a különös látványban részesültek, hogy egy keresztény pap, egy állítólagos istentagadóval, Adlerrel szembe azt állította, hogy a morálnak alapja a társadalmi haszon; eredete: a faj által szerzett tapasztalat. Igazán szólva, habár Savage az abszolút és transcendentális moral eszméjét teljesen elveti, mégis elismeri, hogy az emberiségnek a maga viselet törvényeire vonatkozó nézete és véleménye nagy változatoságában, a jó és rossz közt való különbségtétel elve, valamint a kötelesség eszméjének jelentősége, az emberben valami olyan állandót és szilárdot mutat, mint a milyen a kőszikla a tenger hullámai közt“.

Egyébaránt Savage nem vonakodik kimondani, hogy a Cosmismus a kereszténységnek szükséges kiegészítése és a vallási fejlődésnek felsőbb foka. „Az összes vallásokat — mondja gyülekezete előtt 1880-ban tartott egyik predikációjában — három osztályba lehet sorozni: ugymint a mindenségben feltűnő jelenségek tisztelete; az emberi ideal tisztelete; végül a harmadikat tudományos, vagyis cosmicus tiszteletnek nevezhetjük. Ez az utolsó bámulatunk, tiszteletünk és imádásunk tárgyául a mindenséget jeleli ki, ugy tekintve azt, mint egészet, annak a nagy lénynek, a kitől függünk, egységét, titkát és csodáját. Én azt hiszem, hogy a jövő vallása ennek a három elemnek az egyesítése lesz; magába fogja fogadni a pogányság művészi irányát, a kereszténység eszményi morálját, valamint azt a tágabb körű felfogást, a mely a máskettőt magába foglalja; a mindenség cosmicus tiszteletét.

Herbert Spencer tanítványa, némely tekintetben, jelesen, midőn azt vizsgálja, hogy a tudomány minő tulajdonságait ismerheti el az Istennek, kétség kívül oly következtetéseket tulajdonít az evolutio elméletének, a melyek nyilvánosan tulmennek a mester czélján és eszméin. Azonban, ez a bölcelem egyfelől a mellett, hogy bár száműzi a methaphysikát, annak ismét kaput nyit — a mint némely positivisták szemére is vetik — midőn azt állítja, hogy a mindenség általános törvényét megtalálta, a mi pedig a megfigyelhető valóságok határán meszszai tul esik. Másfelől — a mint fennebb mondottuk az amerikai vallásos szellem éppen abban áll, hogy e methaphysikai alkotásokkal leginkább ellenkező bölcselmi vagy tudományos elméleteket is saját szempontjából nézi és ítéli meg. Ezt a spritualizáló műveletet írta le O. B. Frothingham a Free Religious Association harmadik ülését megnyitó beszédében ezen szavakkal: „Vogt és Büchner a materialismust vallják s az értelmet bizonyítják bé, Huxley a protoplasmákról beszél s bámulattal látjuk bizonyításában a gondolatot, Moleschott azt állítja, hogy a világosság az élet forrása s szavára meghajlunk a nem teremtett világosság előtt.

Nem tudjuk, hogy vajjon Amerika részesül-e abban a dicsőségben, miként azok állítják, kik róla írtak, hogy a világnak egy új vallást adjon. De akár a cosmos vallóit, akár a transcendentalistákat, akár azokat a szellemeket vegyük tekintetbe, a kik a kettő közt közvetítők akarnak lenni, vagy ha megállunk azon a végső ponton, a meddig a rationalista mozgalom haladott, a melyet a praedestinatio és a háromságról szóló dogmák ellen való fellépésében ismertünk meg: a legvégsőbb határokig ment szabadvizsgálódás mellett mindenütt ott találjuk egy absolut, minden feltételtől független lény érzését, mely lény a természetben a jelenségek véghetetlen változataiban nyilvánul. Legyen bár ez a közös hit az Emerson szerént való „örök egyetlen egy“, vagy Fiske tanár szerint „a cosmos“, vagy Abbot szerint „a tudomány istene“, vagy Savage szerint „az evolutio istene“, vagy Potter szerint „a mindenség minden lehetőségében“, vagy „az a hatalom, mely rajtunk kívül és felettünk áll“, miként Hinkley hiszi; vagy „az a lény“, mely Adler szerint „minden tünemény megett ott van“; mindezeket együtt véve, bátran állithatjuk, hogy a pantheismus áradozik mindenütt a vallási gondolkozás legelőbbre haladott téerein az Egyesült Államokban; és így valósul Tocquevill jóslata, melyet akkor mondott ki, mindőn a teljes virágzásban levő unitárius mozgalom, különösen a monotheizmus megszilárdulását látszott jelzeni: „Demokratikus korban az emberek lelkét meglepi az egység

eszméje; a lélek mindenütt azt keresi és a midőn azt hiszi, hogy megtalálta, készséggel megvonul annak szárnyai alatt s abban megnyugszik. És nem csak addig megy, hogy a mindenségben csak egy teremtőt és teremtést lásson, hanem még e megosztás is nehezére esvén, önkéntesen terjeszteni és egyszerűsíteni akarja fogalmát az által, hogy az Istent és az egész mindenséget egy egészbe foglalja össze.

KOVÁCSI ANTAL.

ÜNNEPÉLY A JÓLTEVŐK EMLÉKÉRE

*a kolozsvári unitárius főgymnasiumban. *)*

Megnyitó beszéd.

Tartotta: Kövály László, isk. felügyelő gondnok.

Kivételesen az iskolai felügyelő gondnokságnak jutott ez alkalommal megnyitni a hála és kegyelet ezen ünnepét, melyet főiskolánk jóltevői emlékének minden öt évben szokott szentelni.

Éltünk rögzös határain két genius vezet . . . Remény, emlékezet. Nemzetünk nagy költője e szavaiból indulnék ki, ha beszédet kívánnék tartani. Azonban ez ünnep a tanuló ifjúság ünnepe lévén, mielőtt e szót átadnám, a gondnokság részéről kifejezést kívánok adni azon felfogásnak és érzelemnek, mely az egyházat, mely az iskolát alapítóira is fenntartja, az egyházi főtanácsot, mely kormányozza és felügyeli — vezette akkor, a midőn elhatározta, hogy iskoláink ez ünnepet minden öt évben megtartsák.

Ki iskolát alapít és tart fenn, ki egy iskola alapításához és fenntartásához áldozatokkal járul, a nemzetnek, az emberiségnek, az erkölcsi és polgári szabadságnak tesz szolgálatot. Filléreivel, melyeket tán fáradságos munkával szerzett, tán nélkülözésekkel tartott meg hogy ide hozhassa, elősegíti a nemzet felvilágosodását, az európai nemzetekkel versenyképességét; hozzájárul, hogy a magyar állam céljaira mivelte fők, munkás polgárok, becsületes emberek, jó hazafiak képeztesse. S ki iskoláink fenntartásához járul, a hazafi célok mellett elősegíti egyszersmind azt, hogy egyházunk férfiakkal rendelkezék, kik vallásunk, közoktatásunk nehéz gondját időről-időre átvegyék.

Ki a hazai közoktatás előmozdítása érdekében áldozatra kész, méltó a nemzet hálijára. S mennyivel méltóbb az, ki egy kis körnek, egy kicsiny egyháznak mintegy titokban hozza filléreit, a meny nyiben az elismerés oly zajtalan, hogy jutalmát csakis keblének azon édes érzésében találhatja, hogy tehetségéhez képest kötelességét teljesítette.

Hisszük, hogy jóltevőink nem is számítottak ez ünnepélyre. De aligha teljesítenők a nevelés, oktatás reánk bizott gondjait helyesen,

* A mult füzetünkben jelzett ünnepély alkalmából küzöljük az alábbi beszédek. Szerk.